

Вера Ченева

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ОБОБЩЕНО ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ
ИЗРЕЧЕНИЯ В РУСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

1. Известно е, че сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено за отстъпка е универсална форма за изразяване на отстъпителните отношения в руския и българския език, тъй като в него се наблюдава най-голямо съответствие между структурния и семантичния план. Както сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено за отстъпка със съюзна връзка, така и обобщено отстъпителните изречения са широко разпространени в руския и българския език.

В руската синтактична литература конструкциите, в които функционират местоименни думи в съчетание с частицата **ни**, са обособени в отделна група и се разглеждат като особена разновидност на подчинените изречения, които изразяват отстъпителни отношения. Обобщено отстъпителното значение се формира чрез съвместното функциониране на средствата на относителното подчинение и отстъпително-усилителната частица **ни**.

В руската синтактична литература на този тип изречения са посветени отделни статии, в които се анализират различни елементи на техния строеж. Разглеждат се връзките между главното и подчиненото изречение и се прави лексико-граматична характеристика на глаголите-сказуеми в тях (вж. работите на Н. А. Жданов, А. С. Ускина, Н. И. Скосирева)¹. В исторически план посочените изречения са разгледани от В. И. Кодухов². В кандидатските дисертации на Н. Е. Кухаревич³ и Т. Г. Печенкина⁴ обобщено отстъпителните изречения се анализират заедно със съюзните отстъпителни изречения, което позволява да се изтъкне тяхната специфика, проявяваща се в граматичната им структура: употреба на свързващи средства, служебни частици, начин на изразяване на сказуемите, позиция на главното и подчиненото изречение. На фона на неутралните отстъпителни изречения обобщено отстъпителните се открояват с ярката си емоционалност, която определя стилистичната им употреба.

Най-пълен многоаспектен анализ на руските обобщено отстъпителни изречения е представен в кандидатската дисертация на Л. С. Естрина⁵. Според нея съчетанията **как ни**, **колко ни** (по-рядко **какой ни**) са ядрото на конструкциите от разглеждания тип. Срв.:

Как бы тяжело **ни** приходилось расплачиваться за ошибки и промахи, но

продвижение на неизведанном пути не остановилось...(Ч. Айтматов). **Сколько ни** делай им добра, все чего-то хотят...(Ан. Ананьев). Вся наша статья об “Онегине” будет развитием этой мысли, **какою бы ни** показала она с первого взгляда многим из наших читателей (В. Белинский).

В отделна група Л. С. Естрина обособява изреченията със съотносителна дума в главното изречение — обобщаващо местоимение. Това са изречения от типа: *Куда ни взглянешь, всюду бледные, глупые, словно одеревенелые лица* (А. Чехов). Както правилно констатира Л. С. Естрина, наличието на съотносителната дума подчертава, определя техния обобщаващ характер, поради което отстъпителните отношения се проявяват по-слабо, като отсянка към основното обстоятелствено-определително значение⁶.

В българската синтактична наука обобщено отстъпителните изречения не са били предмет на специален анализ. Отделни сведения за тях могат да бъдат получени от учебните курсове по синтаксис. Авторите на академическата граматика на съвременния български книжовен език делят всички отстъпителни изречения на “обикновени” и “обобщено отстъпителни”⁷. Те определят семантичните и структурните особености на обобщено отстъпителните изречения: недостатъчното условие е доведено до предел; съюзните средства **който и да, колкото и да, както и да, когато и да, където и да** и др. изпълняват двойна функция: от една страна, функционират като части на подчиненото изречение (подлог, сказуемо, допълнение, обстоятелство), от друга — свързват главното и подчиненото изречение⁸. Съюзните средства са контаминация между относителни местоимения и наречия и отстъпителния съюз **и да**. Авторите на раздела за отстъпителните изречения не са изтъкнали никакви структурни особености, отличаващи обобщено отстъпителните изречения от съюзните отстъпителни конструкции⁹.

Обобщено отстъпителните изречения в руския и българския език не са разглеждани и в съпоставителен план, което прави актуално изследването на тази синтактична категория — на нейната семантична структура и на формалните средства за изразяването ѝ.

В тази статия ще се постареем да определим структурните особености на обобщено отстъпителните изречения със съюзните средства **как ни** в руския език и **колкото и да** (по-рядко **както и да**) в българския. Обектът на изследване е ограничен по две причини: а) краткият обем на статията не позволява последователно да бъдат сравнени всички структурно-семантични групи обобщено отстъпителни изречения; б) конструкциите с **как ни** и **колкото и да** са най-честотни в двата езика.

Илюстративният материал е от произведенията на руски и български класици и автори на съвременна руска и българска художествена литература, т. е. анализът е върху езика на художествената литература. Разговорната реч се изследва само във вида, в който е отразена в художествената литература. В задача-

та на настоящото изследване не влизат и стилистичните сфери на функциониране на обобщено отстъпителните изречения.

2.1.1. Според В. И. Белошапкина значението на сложното изречение — това са отношенията, които се установяват между главното и подчиненото изречение¹⁰. В конструкциите, изразяващи отстъпителни отношения, “са в съотношение две ситуации, едната от които, представена в подчиненото изречение, не е достатъчно основание да бъде отменена ситуацията, представена в главното изречение”¹¹.

В подчиненото изречение, въведено със съчетанията **как ни** и **колкото и да** (**както и да**), се посочва пределната степен на изява свойството (качеството, признака), изразени посредством сказуемото, или пределната интензивност на действието или състоянието. С други думи, подчиненото изречение маркира пределна изява на това, за което се съобщава в него. Признакът е достигнал своя предел, но въпреки това резултатът е противоположен на очаквания.

Срв.: **Как ни** мало я била подготвена к новому своему положению, я понимаю, что не смогу работать по специальности (И. Гуро). **Как ни** подлежали к нему шеляпутинские вдовы, ...ничего у них не получалось (Е. Евтушенко).

Екатерина си помисли, че **колкото и да** ѝ е неприятно, трябва да се срещне с него (Ат. Наков). Емилиян Станев беше неуловим, не се побираше в рамки. **Колкото и да** го наместваш, все ще стърчи отнякъде (Н. Станева).

От примерите се вижда, че в руския език обобщено отстъпителните изречения с **как ни** изразяват пределност на **количеството** на признака и **начина** на действието, които пречат на реализацията на самото действие. Тази синкретична семантика в българския език се изразява диференцирано. Изреченията с **колкото и да** експлицират количествена характеристика на признака, а с **както и да** — начин на извършване на действието.

Срв.: **Колкото и да** триехме стъклата, те се запотяваха мигновено (Й. Радичков). **Както и да** тълкуваше това внезапно заминаване, **както и да** се мъчеше да го оправдае и омаловажи, в сърцето ѝ се промъкваше угнетително съмнение (Г. Караславов).

Илюстративният материал, който анализираме, показва, че по-често се употребява съчетанието **колкото и да** — около 70% от всички примери. Преобладават изреченията, в които значенията **количество** и **степен** на признака са така тясно преплетени, че е невъзможно еднозначно тълкуване.

Напр.: **Колкото и да** се пени, да бърза, да трещи, да гърми, Дамль дере до лъката е олицетворение на кротост...(Н. Хайтов). Парите отвориха пътя към удобствата, а новите къщи, **колкото и да** ги умножаваха и разкрсяваха, далече не можеха да заситят глада на по-младите ведровчани (А. Гуляшки).

Вторият пример позволява нееднозначно тълкуване: новите къщи все повече и повече са били разкрсявани — новите къщи са били разкрсявани по

различни начини. Оттук следва изводът, че в българския език по-често се употребява съчетанието **колкото и да**, макар че съчетанието **както и да** по-отчетливо експлицира идеята “предел на начина на действие”. Съчетанието **както и да** обаче е ограничено в своето функциониране — може да бъде употребено само при глагол, докато руското съчетание **как ни** и българското **колкото и да** могат да детерминират наречия и прилагателни.

Напр.: **Как високо ни** пиши лозунги, слова хороши, когда подкреплены делом (А. Кешоков). **Как ни казенна** была эта фраза, Каренина от души поверила и поразовалась этому (Л. Толстой).

Знам, знам, а не вярвам в това, което знам, **колкото и парадоксална** да е тази истина за мен (Н. Станева). **Колкото и критично** да се вглеждат учените в построената от Константин буквена система, не могат да не се удивят от постигнатото съвършенство (Н. Драгова).

2.1.2. И в руския, и в българския език доминира препозитивното разположение на подчиненото изречение, което при актуалното членение на изречението като правило е тема.

Напр.: **Как бы бешено и яростно ни** протекал бой, Колотухин ни на секунду не упукал нити умного и точного расчета (В. Катаев).

Колкото и да ме успокояваше планината, станала ми близка в тоя час, зад гърба ми не изчезваше онова, то сякаш барабанеше по шията ми (Ал. Голев).

Функционирайки в интерпозиция, някои руски и български изречения от разглеждания тип имат вметнато-модален характер и изразяват субективната оценка на персонажа или на автора. Именно поради това много конструкции до такава степен са се фразеологизирали, че се употребяват основно вметнати: как ни странно — **колкото и странно** да е; как ни удивително — **колкото и чудно** да е; как ни парадоксално — **колкото и парадоксално** да е, и др.

Обаче по-голямата част от интерпозитивните подчинени изречения функционират в своето основно значение без допълнителен елемент на вметнатост.

Напр.: И этот второй голос, **как ни был подавлен в сознании Кошелева**, заставил его снова вчитываться в дело Арсения... (Ан. Ананьев).

Йовчев си отдъхна, без да си дава сметка, че дълбоко в себе си, **колкото и да се пенеше**, не можеше съвсем да пренебрегне онова, което наричаше условности (Ат. Наков).

По-рядко се среща постпозицията на подчиненото отстъпително изречение. Това се обяснява с логичния ход на мисълта — следствието произтича от причината, а не обратно.

Срв.: Хлеб есть всегда в наших магазинах, **как бы ни сложился** сельскохозяйственный труд (из печата). И нямаше как да му обясня, че аз трябваше да извърша това пътуване, **колкото и целено** да изглежда то (Бл. Димитрова).

Подчиненото отстъпително изречение може да бъде отделено от главно-

то с по-голяма пауза, която се означава с точка. Логическото ударение е върху главното изречение, което е препозитивно. От своя страна подчиненото изречение добавя допълнителна информация към съобщеното в главното изречение, изпълнявайки при това присъединителна функция.

Напр.: А мы остановимся в Москве. **Кто бы ни возражал** (Ан. Ананьев). Както го беше създал, така щеше да го унищожи. **Колкото и да му струваше** (Ат. Наков).

2.1.3. Известно е, че частиците, както и пълнозначните думи, са неотменима съставна част от общата езикова система и са строителен материал, също толкова необходим за езиковото общуване. Те участвуват активно в логико-граматичната и модално-експресивната организация на изречението.

Основно свързващо звено в разглежданите изречения са усилителните частици **ни** и **и**. Частицата **ни** обединява функциите на съюз и частица, а частицата **и** изпълнява само усилителна функция, тъй като в съчетанието **и да** съюзната функция се изпълнява от съюза **да**. Усилителните частици **ни** и **и** са подвижни елементи. Те могат да се откъсват от единното съюзно съчетание и да функционират непосредствено до думата, която акцентират, като по този начин я подчертават, изтъкват ролята ѝ в сравнение с останалите компоненти на изречението.

Срв.: Но как это **ни лъстило** Птоломею, он не мог не признать, что Александр мог первенствовать в неисчислимых рядах поклонников Афродиты (И. Ефремов). Но колкото **и високо** да се вдигаше, видя само степ (А. Дончев).

Усилителната роля на частицата **и** е особено отчетливо подчертана, когато тя заема позиция в началото на изречението.

Напр.: **И** как представители полиции, а впоследствии милиции ни старались, хулительная надпись аккуратно возобновлялась каждый день (Ильф и Петров). **И** колкото да беше ненаситно сърцето ѝ, тя ще се откаже от всичко заради него (Д. Талев).

В главното изречение на разглежданите конструкции могат да функционират частици, близки до противопоставителните съюзи. Те придават на цялото изречение модално-експресивен характер с отсянка на необходимост, неизбежност, съвместност, като в същото време усилват противопоставянето. В руските примери преобладават частиците **все же**, **все-таки**, **все равно**, **вместе с тем**, **хоть** и др. Българският език не разполага с такъв богат репертоар от частици за усилване на отстъпката. В нашия материал се срещат само частиците **все пак** и **все**. Но функционирането и на съчетанието **все едно** е закономерно.

Срв.: Колкото и да си миеш ръцете, **все** остават по тях песъчинки (Бл. Димитрова). Колкото да беше рисковано това пътуване, то **все пак** беше за предпочитане (Ат. Наков). Колкото и да ме убеждаваш, **все едно** няма да се съглася (из разг. реч).

И примери от руски:

Как ни прикидывала, как ни раскладывала Катерина теперешние деньги, **все** получалось, что на питание всей оравушке остается то десятка, то полторы (Вас. Белов). Но, как осторожно ни пей, как ни отливай только верхний глоток из бокала, **все же** за вечер наберется (Вл. Солоухин). Как бы ни облегчали душу покаянные мысли, **все-таки** Федор не видел выхода (Е. Локотков). Ему как ни отвечай физику, **все равно** больше тройки не поставит (Ю. Бродкин).

Според нашите предварителни наблюдения в руското сложно изречение частиците са по-честотни, отколкото в българското. Но окончателни изводи могат да бъдат направени само въз основа на статистически данни, което не влиза в предмета на това изследване.

2.1.4. Обобщено отстъпителните изречения със съчетанията **как ни** и **колкото** и да имат още по-обобщено значение в случаите, когато в главното изречение функционират отрицателни местоимения или наречия: **ниче**го — **нищо**; **никакой** — **никакъв**; **никак** — **никак**; **нигде** — **никъде**¹².

Напр.: Как я ни стучалась, как ни окликала хозяев, **никто** не отзывается на мой охрипший голос (В. Каверин). Как бы вы ни напрягали зрение, вы не увидите **ничего** (А. Чехов).

Никой не отменя трудното им дело, колкото и да се плашат от неизпълнимостта му (Н. Драгова). Колкото и хубав да е пролетният ден, колкото и спорна да е неговата работа, **ора**чът **никога** не запява (Н. Хайтов).

2.2. Всички изследвачи на отстъпителните изречения подчертават, че отстъпителните отношения са близки с противопоставителните, защото и в единия, и в другия случай се съобщава за факти, противоположни един на друг. Затова както в руския, така и в българския език има отстъпителни изречения, в които предикативните единици се свързват посредством противопоставителните съюзи **а**, **по**, **однако** (**а**, **по**, **обаче**). Макар посочените съюзи да са съчинителни, те конструират изречения на зависимост. И тук можем да говорим за главно изречение, което съобщава за неочакван резултат, и за подчинено, което експлицира пречатващо условие. Характерен структурен признак на изреченията от този тип и в руския, и в българския език е препозицията на подчиненото изречение.

Напр.: Как ни жалко огорчить Шуру, оскорбляя ее старание, **но** все же нельзя было жить среди газетной бахромы (Вл. Солоухин). Как ни ожидала она лису, разыскивая ее взгляды, **а** все-таки по старости своей нашла запоздало (Вл. Личутин). Как ни странен был отец, как ни задеревенел натурою, **однако** тянулась к нему дочь (пак там).

В българската академическа граматика се отбелязва, че и в българския език има конструкции, в които отстъпителното и противопоставителното значение са контаминирани¹³. Противопоставителните отношения се формират от съюзите **по**, **та**, **ала**, **ама** и др. В нашия корпус няма примери с посочените съюзи. Интересни изводи могат да бъдат направени въз основа на сравнителното

изследване на данните от преводите от руски на български език и от български на руски език. При превод от руски на български език на обобщено отстъпителни изречения с **как ни** и съюза **но** преводачите като правило не го превеждат.

Срв.: **Как ни** ничтожни такива пустяци, **но** из них постепенно създається цяла фантастическая действителност (Салтыков-Щедрин, Господа Головлевы). — **Колкото и** нищожни да са тези подробности, от тях постепенно се изгражда цялата фантастична обстановка (превод Д. Метева). Но когато преводачът строго се придържа към оригинала, той запазва структурата на руската конструкция и при превода употребява българския съюз **но**.

Напр.: **Как ни** сдърживал себя Иудушка, но ругателства умирающего... проняли (Салтыков-Щедрин, Господа Головлевы). — **Колкото и** да се сдържаше Юдушка, **но** ругатните на умирация го засегнаха (превод Д. Метева).

Изречението звучи коректно и на български, но не съответствува на посочената тенденция в българския език.

Колкото до руските конструкции със съюзното съчетание **как ни** и съчинителния съюз **а** в ролята на свързващо средство, данните от преводите са малко по-различни. Най-често, подчинявайки се на посочената тенденция, преводачите не включват българския съюз **а** в преводната конструкция.

Напр.: (Несчастливцев) — Нет, нет, дитя мое! **Как ни** велико твое горе, **а** умереть тебе не дам (Ал. Островский, Лес). — **Колкото и** да е голямата тъгата ти, аз няма да позволя да умреш (превод В. Райчев).

В нашия корпус няма нито един пример, в който на мястото на руския съюз **а** да функционира българският съюз **а**. Преводачите използват съюзите **но**, **а**, които по-отчетливо изразяват идеята за противопоставяне. Според нас е уместна употребата и на българското наречие **пак**, за което е характерна употребата в отстъпителни изречения¹⁴.

Напр.: Как корова ни отбрыкивается от него, а домой она вернется без молока (В. Распутин, Живи и помни). — **Колкото и** да се дърпа кравата от него, **пак** ще се върне днес в къщи без мляко (превод Б. Мисирков).

Интересни изводи могат да бъдат направени и от анализа на преводите от български на руски език. Българските конструкции с **колкото и** да нерядко са с усложнена структура. В главното изречение функционира сложният съюз **все пак**, който посочва несъответствие между действията (състоянията), изразени в главното и подчиненото изречение. Улавяйки допълнителното значение "противопоставяне", което усложнява отстъпителните отношения, преводачите от български на руски език уместно използват не речниковото съответствие — частицата **все-таки**, а съчинителни съюзи.

Срв.: **Колкото и** да са били чужди помежду си, **все пак** това е семейство (П. Вежинов, Самопризнание). — Как они ни ссорились, **но** семья есть семья (превод Н. Попова).

Въз основа на наблюденията върху този тип оригинални и преводни конструкции може да бъде направен изводът, че руските и българските изречения със съюзните съчетания **как ни** и **колкото и да** по различен начин изразяват допълнителната отсянка 'противоположност'.

2.3. Разглежданите в тази статия изречения могат да изразяват не само реално, но и предполагаемо препятстващо условие. В руските конструкции от такъв тип функционира частицата **бы**.

Напр.: **Как бы ни** менялся с годами облик Москвы, для русского человека она всегда остается неизменной (Ан. Ананьев). Никто не отнимет у него пса, как бы ни кричали, как бы ни воняли водкой в лицо (Ю. Трифонов).

Авторите на българската академическа граматика твърдят, че в българския език съчетанието **колкото и да** може да изразява само реално препятстващо условие¹⁵. С това твърдение можем да се съгласим само с известна уговорка. Ако действието в главното изречение е представено като нереално, хипотетично, и действието в подчиненото изречение би могло да бъде представено като нереално. Срв.: "Колкото и да би ме уговаряла тя, аз не бих се съгласила". Граматически това е правилно изречение, но речевата практика не предлага подобни конструкции. Колкото до руските конструкции с модалната частица **бы**, нашите наблюдения показват, че те не винаги изразяват предполагаемо условие. Най-често частицата **бы** изразява присъщото на всички обобщено отстъпителни изречения допълнително значение произволност (все едно какво, все едно кой, все едно как, все едно в каква степен)¹⁶. Именно затова адекватно функционално съответствие на руските конструкции с **как бы ни** са българските обобщено отстъпителни изречения с модален план "реалност". Напр.: **Как бы** жизнь **ни** была горькая, я не уступлю (А. Островский, Как закалялась сталь). — **Колкото и** горчив да е животът, няма да отстъпя (превод Л. Стоянов). **Как бы** он **ни** хитер и опасен, это единицы (Г. Николаева, Битва в пути). — **Колкото и** хитър и опасен да е, това са единици (превод Ст. Цветкова).

3. Въз основа на проведения анализ могат да бъдат направени следните изводи.

И в руския, и в българския език обобщено отстъпителните изречения със съчетанията **как ни** и **колкото и да** се обособяват в отделна група, характеризираща се със своите семантико-структурни признаци.

За разлика от руския език, където съчетанието **как ни** изразява количество на признака и начин на действието, в българския език тези значения се изразяват диференцирано — количеството със съчетанието **колкото и да**, степента — със съчетанието **както и да**.

И за руските, и за българските конструкции е характерна препозицията на подчиненото изречение.

И в руските, и в българските конструкции частиците са активен участник в модално-експресивната организация на изреченията. В руския език частиците, усилващи отстъпителността, са по-честотни.

Руските и българските обобщено отстъпителни изречения със съчетанията **как ни** и **колкото и да** по различен начин изразяват допълнителното значение 'противоположност' — в руските изречения по-свободно функционират съчинителните съюзи.

Тъй като и в руските, и в българските изречения от разглеждания тип опозицията реализираност/нереализираност на действието (признака) е неутрализирана, в двата езика е възможна паралелната употреба на формите на изявително и условно наклонение, но повсеместно се употребяват глаголите в изявително наклонение.

БЕЛЕЖКИ

¹ Н. А. Жданов. Придаточные уступительные предложения. — Русский язык в школе, 1952, № 6; А. С. Уськин. Придаточные с частицей **ни** при союзных словах. — В: Вопросы теории и методики изучения русского языка, выпуск II, Чебоксары, 1962; Н. И. Скосырева. Уступительные предложения в произведениях И. А. Крылова. — В: Ученые записки Томского пединститута, т. 15, Томск, 1956.

² В. И. Кодухов. Сложные предложения с союзным словом **как** в русском языке второй половины XVIII века. — В: Ученые записки Ленинградского пединститута, т. 268, Л., 1965.

³ Н. Е. Кухаревич. Сложноподчиненные предложения с уступительной придаточной частью в современном русском литературном языке. Автореферат канд. дис., М., 1955.

⁴ Т. Г. Печенкина. Семантическая категория уступительности и формы ее выражения в русском языке второй половины XIX века. Автореферат канд. дис., Л., 1976.

⁵ Л. С. Эстрина. Уступительные конструкции, формируемые местоименными словами с частицей **ни** в современном русском литературном языке. Автореферат канд. дис., Казань, 1970.

⁶ Пак там, с. 6.

⁷ Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3 (Синтаксис). С., 1983, с. 402.

⁸ Пак там, с. 406.

⁹ Пак там, с. 407.

¹⁰ Вж. В. А. Белошапкова. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977, с. 166.

¹¹ Русская грамматика, том II. Синтаксис. М., 1982, с. 586—587.

¹² Н. А. Донец. Сложные предложения с условно-уступительными конструкциями. Учебное пособие. Рига, 1975, с. 55.

¹³ Граматика на съвременния български език..., с. 402.

¹⁴ Вж. Български тълковен речник. Трето издание. С., 1973, 445.

¹⁵ Вж. Граматика на съвременния български език..., с. 403.

¹⁶ Вж. Русская грамматика ..., с. 534.